

## Nəsimi dilinin linqvistik-poetik çalarları

*Rəhman Quliyev*

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, “Azərbaycan dili və pedaqogika” kafedrası, Bakı Mühəndislik Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: [rquliyev@beu.edu.az](mailto:rquliyev@beu.edu.az)

<https://orcid.org/0009-0009-7130-8196>

### XÜLASƏ

Orta dövrün başlanğıcı sayılan XIII əsrdən etibarən anadilli poeziyanın inkişafını müşahidə edirik. Poeziyamızda ərəb-fars dilləri ilə yanaşı, ədəbiyyatımızın, ümumən mədəniyyətimizin ən böyük hadisəsi sayılan ana dilinin canlanmasını dövrün doğma dildə yazan söz sənətkarlarının yaradıcılığında müşahidə edirik. Anadilli poeziyanın formalaşmasında mühüm rol oynayan mükəmməl yaradıcılığa malik sənətkarlar arasında İmadəddin Nəsimi xüsusilə fərqlənir. Tükənməz yaradıcılıq xəzinəsinə malik Nəsimi poeziyası indiyədək ayrı-ayrı dilçi, tənqidçi və ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilərək işıqlandırılsa da, hələ də geniş təhlilə ciddi zərurət duyulur.

### AÇAR SÖZLƏR

anadilli mühit, dövrün dil xüsusiyyətləri, ədəbi-bədii dil, polisemantiklik, linqvopoetik çalar, hürufizm

### MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 08.10.2023

qəbul edilib: 14.11.2023

## Linguistic-poetic shades of Nasimi language

*Rahman Guliyev*

Doctor of Philosophy in Philology, Head teacher, Department of “Azerbaijani language and Pedagogy”, Baku Engineering University. Azerbaijan.

E-mail: [rquliyev@beu.edu.az](mailto:rquliyev@beu.edu.az)

<https://orcid.org/0009-0009-7130-8196>

### ABSTRACT

We observe the development of native language poetry from the 13th century, which is considered the beginning of the Middle Ages. In addition to the Arabic-Persian languages in our poetry, we see the revival of our mother tongue, which is considered the greatest phenomenon of our literature and culture in general, in the works of the artists of the time who wrote in their native language. Imameddin Nasimi stands out among the artists with excellent creativity who play an important role in the formation of native language poetry. Although Nasimi's poetry, which has an inexhaustible treasure of creativity, has been studied and illuminated from various aspects by individual linguists, critics and literary scholars, there is still a serious need for extensive analysis.

### KEYWORDS

native language  
environment, language  
characteristics of the  
time, polysemanticity,  
linguopoetic shades,  
hurufizm

### ARTICLE HISTORY

Received: 08.10.2023

Accepted: 14.11.2023

## Giriş / Introduction

Tarixən ictimai-siyasi hadisələrin dinamikliyi hər bir dövrü səciyyələndirən, həmin dövr üçün aktual olan hadisələrlə zəngin olur. Öz spesifikliyi baxımından zamanın nəbzi ilə bir vuran belə hadisələr rəngarəngliyinə görə (iqtisadi, ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni və s.) diqqəti cəlb edir. Digər tarixi-milli hadisələrlə zəngin olan orta dövr, eyni zamanda milli ədəbi-mədəni hadisələrin canlanması baxımından da fərqlənir. “Belə ki, orta dövrün başlanğıcı sayılan XIII əsrdən anadilli poeziyanın inkişafını müşahidə edirik. Poeziyamızda ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, ədəbiyyatımızın, ümumən mədəniyyətimizin ən böyük prioritet hadisəsi hesab edilən ana dilinin canlanmasını dövrün doğma dildə yazan söz sənətkarlarının yaradıcılığında görürük” [6, s.387]. Anadilli mühitin formalaşmasında mühüm rol oynayan mükəmməl yaradıcılığa malik sənətkarlardan İmadəddin Nəsimi xüsusi ilə fərqlənir.

Azərbaycan söz sənətkarları və şairləri arasında həyatı daha çox əfsanə və rəvayətlərdən ibarət olması ilə fərqlənən Nəsimi poeziyamız tarixində əsasən anadilli fəlsəfi qəzəlin banisi kimi tanınır. Tükənməz bir xəzinə olan Nəsimi yaradıcılığı tənqidçi, dilçi və ədəbiyyatşünas alimlərimiz tərəfindən müxtəlif aspektlərdə tədqiq edilərək işıqlandırılrsa da, hələ də tam araşdırılmamış, xüsusilə ana dilimizin qlobal səviyyədə inkişaf etdiyi bir dövrdə bu zəngin xəzinənin mükəmməl tədqiqinə ciddi ehtiyac yaranmışdır. Məqalənin ərsəyə gəlməsi zərurəti də məhz bu ehtiyacdən irəli gəlmişdir.

## Əsas hissə / Main part

Məqalənin tədqiqat hədəfi olan linqvistik və poetik çalarlar birtərəfli təhlil edilərsə, yarımçıq və bitkin olmayan bir araşdırma hasil olar. Bu nöqsanlarla qarşılaşmamaq və bütöv xarakterli, bitkin məzmunlu tədqiqat əsəri ərsəyə gətirmək üçün aşağıdakı tədqiqat üsullarından faydalanmaq daha münasib hesab edilir:

1. Hər hansı bir söz ustasının yaradıcılığından məqsədəuyğun nümunələr seçməklə fikrini əsaslandırmaq.
2. Söz sənətkarının dilinin tədqiqini zamanın ədəbi-bədii mühitinin konyukturasına müvafiq araşdırmaq. Daha dəqiq desək, dövrün dil-üslub xüsusiyyətlərini nəzərə almaq.
3. Həmin dövrdə hakim dil funksiyasını yerinə yetirən dillərin aborigen dilə təsir dərəcəsinin nəzərə alınması. Alınma leksikanın istifadə dairəsinin müəyyənləşdirilməsi.

4. XIV–XV əsrlərdə hakim ideologiyanın hegemon fəaliyyəti və sosial təsir gücü bir sıra təriqətlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Nəsiminin yaşayış- yaratdığı dövr Azərbaycanda, həmçinin Yaxın və Orta Şərqdə dini-fəlsəfi cərəyan kimi məşhur olan hürufiliyin geniş yayılması ilə yadda qalır. Bu da, şübhəsiz, digər janrlarda yazdığı şeirləri ilə yanaşı, anadilli fəlsəfi qəzəllərin meydana çıxması zərurətinin meydana gəlməsini də doğurmuşdur.

Nəsimi lirik şairdir. Şairin mövcud bədii irsini təhlil etdikdə iki cəhət xüsusilə diqqəti cəlb edir:

1. Yüksək poetizm; 2. Sözü polisemantikliyi. Birinci istiqamət – sözü obrazlı, ikinci aspekt isə sözü dilçilik üstünlüklərinin təzahürü kimi səslənir. Şairdə hər iki sənətkarlıq səriştəsi vəhdətdə canlandırılır. Daha açıq desək, mövzu və janrıdan asılı olmayaraq istənilən şeirində linqvopoetik çalarlar rəngarəng müstəvilərdə ifadə edilir.

Hər iki aspektdə fikir və mülahizələrimizi şairin müxtəlif şeirlərindən götürülmüş aşağıdakı misralarla əsaslandırmağa çalışaq:

Qanı gəflət bir ayıq?  
Qanı əsrüklərin cəmində huşyar?

İctimai ədalətsizliyə üsyan edən şairin bu misralarında zülm və haqsızlığa, ictimai bərabərsizliyə, hərəc-mərcliyə sərt etiraz ifadə edilmişdir.

Yaxud:

Qanı həqqi bilən bir gerçək ər kim,  
Ola doğru anın dilində göftar?

Təbii bir hisslə çıxış edən şair həqiqəti, insanpərvərliyi, doğruluğu öz idealı kimi təbliğ edir. Soydaşlarını bu tərəqqipərvər əməllərə səsləyən sənətkar öz zəmanəsində “əhdü-peymanı bütün yarın”, “sözü və işi vəhdətdə” olan vəfalı insanların olmamasını təəssüflə qeyd edir:

Qanı əhdində ol sabitqədəm kim,  
Qoyun anın adın doğru vəfadar?

Qeyd edilən kiçik poetik misralarda cəmiyyətdəki ədalətsizliyə etiraz sədələri, haqsızlığa qarşı barışmazlıq notları ilə yanaşı, kədərli münasibət də öz bədii ifadəsini tapmışdır:

Hərgiz zəmanə kimsəni xoşnud qılmadı,  
Hər feil namüvafiqü nacəvab, –

deyərək şair insan həyatını yoxsulluq və ehtiyac içərisində keçirməsindən, zülm altında yaşamasından kədərləndiyini bildirir.

Göründüyü kimi, Nəsimi poetik ustalığındakı uğuru ilə bərabər, söz sənətkarlığındakı müvəffəqiyyətini vəhdətdə inikas etdirir. Əslində şeirlərindəki obrazlılıq, bədii zənginlik şairin məhz söz ustalığından qaynaqlanan təfəkkür prosesidir. Nəsimi şeirlərinin linqvistik araşdırmaları üzərindən gəldiyimiz qənaətə görə, şair söz sərrafıdır. Belə ki, sözün bütün semantik çalarları – həqiqi və məcazilik, tək və çoxmənalılıq, omonimlik və sinonimlik çeşidlər və s. Nəsimi qəzəllərində öz zəngin ifadəsini tapmışdır.

Ümumxalq dilinin zəngin xəzinəsindən maksimum bəhrələnən şair bu gün üçün arxaik leksik vahid sayılan, lakin şairin yaşayıb-yaratdığı əsrdə (və ümumən orta əsrlərdə) ümumişlək olan sözlərdən geniş müstəvidə istifadə etmişdir. Belə poetik taktika söz sənətkarının ümumxalq dilinə, milli dilə olan sevgisinin təzahürü kimi dəyərləndirilməyə layiqdir.

Ümumən baxdıqda görürük ki, Nəsiminin şeirlərində işlətdiyi milli leksik vahidlərin əksəriyyəti yazılı ədəbiyyatımızın ilk nümunəsi sayılan ana kitabımız “Kitabi-Dədə Qorqud”da mövcuddur. Bunlardan bir neçəsi yuxarıda təhlil etdiyimiz şeirdə qeyd edilmişdir: “Qanı”, “Əsrük”, “huşyar”, “qılmaq”. Həmin sözlər eyni leksik-semantik funksiyaları yerinə yetirirlər.

“Qanı həqqi bilən bir gerçək ər kimi”, “Qanı əsrüklərin cəmində huşyar”, “Hərgiz zəmanə kimsəni xoşnud qılmadı”.

Nəsimi yaradıcılığının tədqiqi zamanı müşahidə etdiyimiz kifayət qədər belə nümunələr şairin ana dilinə o zamankı terminlə desək, “türk dili”nə (indiki Azərbaycan dilinə) sonsuz sevgisinin göstəricisidir.

Bədii söz sənətinin solmaz, gözəl incilərini yaradan Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə yeni bir üslub, deyim tərzini gətirmiş, poeziyamızı yeni surət və lövhələrlə zənginləşdirmişdir. Şairin şeirlərində işlətdiyi istiarə, məcaz, bənzətmə və bədii mübaliğələr əlvan və rəngarəngdir. Ana dilindən alınan bu bədii ifadələr canlı dilimizin özü kimi aydın və gözəldir” [6, s.336].

Yaxma məni fəraqılən, çünki mən, ey yüzü qəmər,  
Xalisü müxlis olmuşam eşqi-rüxündə zər kimi.

Bəşəri dəyərlərə diqqət çəkmək məqsədilə şair mənə dərinliyi ilə bərabər, zahiri cəhətləri də ön plana çəkir. Əslində fikrin, ifadə tərzinin bu üsulla qüvvətləndirilməsi məqsədmüvafiq vasitələrdən sayılır. Qazi Bürhanəddindən sonra Nəsimi türk

eruzunun rəngarəng poetik üsullarla mükəmməl səviyyəyə çatmasında səciyyəvi bəhlərdən istifadə etməklə onun dinamik inkişafında xüsusi rola malikdir. Misralarda sözlərin ahəngi, sözdaxili alliterasiya – sait və samit səslərin ardıcıl düzümü və s. bədii təsvir və ifadə vasitələri bütövlükdə fikrin poetik funksiyasını aktivləşdirir:

Yüzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil!  
Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil!  
Bərgi-nəsrin üzrə müşkin zülfünü sən dağıdıb,  
Aşini bixanıman etmək dilərsən etməgil!

Təhlil zamanı mənə gözəlliyi (məcazilik, polisemantiklik, dərin və bitkin mənə ifadə etmək qabiliyyəti) ilə forma keyfiyyəti (ritm, qafiyə, oynaqlıq və s.) vəhdət təşkil edir ki, bu da ümumilikdə ekspressivizmin gücləndirilməsinin təzahürü hesab edilə bilər.

“Nəsimi Azərbaycan şeirinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış ustad sənətkarlardandır. Onun yaradıcılığı Azərbaycan bədii dilinin canlı xalq dili hesabına zənginləşməsinə, şeirin bədii ifadə vasitələri, forma cəhətdən qüvvətlənməsinə yardım etmişdir” [7, s.19–20].

Yaradıcılığını tədqiq etdikdə diqqəti cəlb edən ilk araşdırma hədəfi kimi Nəsiminin insana məhəbbəti tərənnüm edən misilsiz lirikası ilə qarşılaşırıq. Bu lirik bədii xəzinə istər poetik çalarlarının rəngarəngliyi, istərsə də dilinin zənginliyi ilə fərqlənir. İnsan gözəlliyinin əsrarəngiz tərənnümü, bir sözlə, insana məhəbbət Nəsimi lirikasının əsas obyektidir.

Cahan yüzün günəşindən münəvvər olmuşdur,  
Səba saçın qoxusundan müəttər olmuşdur.  
Ləbin qatında kim, ondan utanır abi-həyat,  
Şəkər sözün, nə deyim, çün mükərrər olmuşdur.

Şairin lirikası haqqında söylədiyimiz fikrin gerçəkliyini qeyd etdiyimiz nümunələrin məzmununda ifadə edilən səmimi və saf insan duyğularının tərənnümü əsasında da görmək mümkündür.

Nəsimi lirikasında aparıcı mövqeyə malik olan qəzəllərində insana sevgi və səmimi münasibətin ifadəsi ilə bərabər, insanı kamil olmağa çağırış motivləri də xüsusi yer tutur. Bu motiv şairin fəlsəfi məzmun daşıyan şeirlərində daha çox yer alır. “Kamil insan” qayəsi Nəsimi yaradıcılığının hürufilik təliminə yiyələnməsindən irəli gəlir. “Nəsiminin nəzəriyyəsində – hürufilik təriqətində insan yaranmışların ən alisi, ən öndə

gedənləri adlanır. Bu nəzəriyyədə insan müqəddəs sayılır və qeyd olunur ki, kamil insan Tanrı dərgahına yüksələ bilər” [2, s.16].

Mən mülki-cahan, cahan mənəm, mən,  
Mən həqqə məkan, məkan mənəm, mən ...  
...Mən surəti-mənidə həqqəm, həqq,  
Mən həqqi əyan, əyan mənəm, mən.

Məzmunca olduğu kimi, beytlərin bir-biri ilə poetik və linqvistik əlaqələri də diqqəti cəlb edir. Misralardakı fəlsəfi məna (“lirik mən”, yəni insan olmasa, yer üzünün, dünyanın heç bir mənası olmaz) sözün təsir gücü ilə poetik səviyyəyə qalxaraq bədii situasiyanı, ekspressiv zirvəni formalaşdırır. Nəticədə məna, poetik və linqvistik əlaqə fikir predmetinin ideya formasında ifadəsini (“Tanrı öz mənasını insanın surətində bəyan etmiş, buna görə də insan əyan olan, görünən Tanrıdan başqa bir şey deyildir”) təzahür etdirir.

Nəsimi poeziyasında sözün diri, dinamik olması onun (sözün) yaradıcılıq qayəsinin, sənətkarlıq ruhunun ifadəsi meyarına əsaslanır. Şübhəsiz, sənət mexanizmini canlandıran söz müqəddəs sayılır, məna inkişafı mütəhərrik xarakter daşıyır. Bu qənaətimizi aşağıdakı nümunə də məna çəkisi baxımından təsdiq edə bilər:

Söylə, ey zibə ki, zibədir sözün,  
Ərşü ərrehmanü təhadır sözün,  
Gəl ki, əsmavü müsəmmadır, sözün!  
Nəfəseyi-nitqi, Məsihadır sözün.

### **Nəticə / Conclusion**

Nümunədən də aydın görünür ki, Nəsimi şeirlərində istifadə edilən söz və ifadələr ümumxalq dil təfəkkürünün süzgəcindən keçən və düşüncədə ümumişlək leksika kimi sabitləşən lüğəvi vahidlərdir. Bədii təsvir və ifadə vasitələri əsasında poetik üslubu reallaşdırmaq məqsədilə şairin poeziyasında semantik dəyişmələr də geniş müşahidə edilir.

Nəsimi dilinin yüksək poetik funksionallıq və obrazlılıqla zənginliyi qənaətinə gələn tədqiqatçılar (xüsusilə dil tarixçiləri) bu dil potensialını haqlı olaraq XIII–XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin yekunu kimi qeyd etmişlər. Nəsimi dilinin poetik səviyyəsi xüsusi sistem təşkil edir. Bu sistemin əsas meyarı şairin istifadə etdiyi sözü, mənanı, fikri qarşıya qoyduğu sənətkarlıq amalına, irəli sürdüyü ideyaya uyğun təqdim etməsindədir:

Bağrımı doğrar fəraqın xarı, ey cənnət gülü!  
Növbahar olsun, gül olsun, arada xar olmasın!

Qeyd etdiyimiz kimi, bu misralarda sözlə mənə arasında qeyri-müvafiq, yerində işlənməyən linqvistik situasiya görünür. Şairin yaradıcılıq zirvəsində dayanan linqvistik ekspressivizm məhz bu cür dil mühitindən, misilsiz sənətkarlıqdan qaynaqlanır.

Aparılan tədqiqat işləri və təhlillərin yekunu olaraq demək mümkündür ki, Nəsimi poeziyasının gücü onun yaradıcılığında linqvistik və poetik xüsusiyyətlərinin vəhdətdə (lingvopoetik formada) təqdim edilməsindədir. Ümumiyyətlə, poetik situasiyanın kulminasiya səviyyəsində mövcudluğunu təmin etmək üçün bu iki mühüm aspektin birinin digərini tamamlaması vacib şərtlərdəndir.

### **İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References**

1. Abbasov Ə., Quliyev R. (2019). Nəsimi üslubunda sakral leksika. “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, №2 (110), s.5–8.
2. Adilqızı S. (2019). Nəsiminin əsərlərinin dili. “Hərbi and” qəzeti, №44 (814), s.16.
3. Dəmirçizadə Ə. (1979). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (I hissə). Bakı, Maarif. 268 s.
4. Xudiyev N. (1995). Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Maarif. 496 s.
5. Qasımova R. (2023). Arxaizmlərin semantikasında baş verən dəyişmələr. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” elmi-metodik jurnal, № 1 (275), s.91–97.
6. Səfərli Ə., Yusifli X. (2008). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Ozan, 696 s.
7. Nəsimi İ. (1962). Seçilmiş şeirlər. Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı. Bakı, 194 s.